

ЎЗБЕК ВА ЖАҲОН НАСРИДА ШАЙТОН НЕОМИФОЛОГЕМАСИНING БАДИИЙ ГЕНЕЗИСИ

Шохиста Абдуллаева

*Урганч давлат университети
мустақил тадқиқотчиси*

Жаҳон адабиётшунослигида Шайтон мифологемасининг яратилиши ҳақида тадқиқотчи олимларнинг икки хил талқини мавжуд. Яъни Шайтон образининг яратилиши ҳақида диний ва дунёвий қараш асосида икки хил талқин шаклланган. Қизиғи шундаки, Жаҳон ва ўзбек адабиётида Шайтон неомифологемаси баъзан ижобий, баъзан салбий бадиий моҳиятга эга ҳолда тасвирланган. Масалан, рус ёзувчиси Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романидаги Воланд образи (Шайтон неомифологемаси) севишганларни яъни, Уста (ёзувчи) ва Маргаритани бирга бўлишига, жаннатга тушишига ёрдам берган ижобий образдир. Воланд М.Булгаковнинг жамиятга, хусусан, худосизлар жамияти бўлган социалистик жамиятга, совет ҳукуматига қарши норозилик рамзи сифатида яратилган киноявий образдир. Янада аниқроқ, тиникроқ тушунтирсак, Воланд, яъни Шайтон ақл тимсоли ҳисобланади. Шу маънода, М.Булгаков талқинидаги Воланд ёзувчининг бадиий ниятини рамзлар, метафоралар, фантазмагория, тимсоллар тили билан жамиятга нисбатан адибнинг аччиқ киноясини юксак бадиият билан ифодалаш учун хизмат қилган бебаҳо, тенгсиз образдир. Ўзбек адабиётида Истиклол йилларида истеъдодли адиб Шойим Бўтаевнинг “Шох” романида Химер (яъни Шайтон) неомифологик образи айнан М.Булгаков, немис адиби И.В.Гётенинг “Фауст” трагедиясидаги Мефистофель образларининг ижодий ва ижобий таъсири натижаси сифатида яратилди. Химер неомифологик Шайтон образига бир томондан Ғарб адабиётининг илғор адабий тажрибалари, иккинчи томондан эса Шарқ адабиёти, айниқса, Ислом таълимоти бўйича Шайтоннинг шакли-шамойили, моҳияти шу образга сингдириб юборилган.

Умуман олганда, жаҳон ва ўзбек насрида Шайтон неомифологемасининг турфа қиёфалари, бадиий моҳияти, образ генезиси ўша халқларнинг диний таълимотларига бориб тақалади. Хусусан, М.Булгаков Воланд образини яратишда христиан динининг муқаддас китоби “Инжил”га асосий диний манба сифатида суянса, Шойим Бўтаев Химер образини яратишда ислом динининг

муқаддас китоби “Қуръони карим” ва Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий” асарларидаги Шайтон ҳақидаги манбаларга таянади. Демак, Шайтон образи бадий тасвирланган ёзма адабиётнинг илдизи илоҳий муқаддас китобларга бориб тақалади. Шайтон образи дунё халқлари адабиётида турли номлар билан аталиб келинади. Исломий давлатлар адабиётида Шайтон образнинг бадий генезиси аслида, “Қуръони карим”даги шайтони лаъин ҳақидаги оятлар билан боғлиқдир. Рус адабиётшунослигида профессор П.А.Горохов ҳамда фалсафа фанлари номзоди Е.Р.Южаниноваларнинг тадқиқ этишича, И.В.Гётенинг “Фауст” ва М.Булгаковнинг “Мастер ва Маргарита” асарларида асар қахрамонлари ҳисобланган Мефистофел ва Воланд, яъни Шайтон образлари тасвирлари ўртасида аниқ генетик алоқа борлиги илмий жиҳатдан асосланган. И.В.Гёте қонли Франция воқеаларидан кейинги ва М.Булгаков эса фуқаролик урушидан кейинги воқеаликни маҳорат билан ёвузлик ва яхшилик тимсоллари сифатида Мефистофел ва Воланд (Шайтон) неомифологемасини яратишган.

Ўзбек адабиётшунослигида адабиётшунос М.Қўчқорова “Ҳозирги ўзек насрида бадий шартлилик” монографиясида Шайтон образининг бадий ифодасини Шойим Бўтаев, Назар Эшонқул, Н.М.Рауфхон роман, қисса ва ҳикоялари мисолида таҳлил этиб берган. Жумладан, Олима шундай ёзади: “Ҳозирги ўзбек насрида қадим миф ва афсоналарга кучли эҳтиёж пайдо бўлган. Муайян ижодкор томонидан яратилган субъектив миф ёки мифологик тафаккур асосида шаклланган бадий асар қурилмаси, мифологемалар иштироки, сюжет ва мотивлари ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида янги адабий йўналиш – **неомиф насрни** ташкил этмоқда. XX аср ижодкорлари яратган неомиф наср мазмун ва моҳият жиҳатидан айнан мифларни такрорлаш эмас, мифологик сюжетга, образга (мифологемаларга) янгича нигоҳ ташлашдир. Хусусан, бугунги ўзбек ёзувчилари “Қуръони карим”даги ривоятлар (Одам ота билан Момо Ҳавонинг учрашиши, жаннатдан ерга бадарға этилиши; Шайтоннинг жаннатдан қувилиши, Яъжуж ва Маъжуж, Қобил ва Ҳобил ҳикояти; “Асҳобу қаҳф афсонаси” ва бошқалардан) ва диний-мифологик қахрамонлар: Шайтон, Жин, Сувости махлуқи, ҳукмдор Искандар, ғорда ухлаб қолган етти ака-ука ва бир ит образларини янгича нигоҳ, янгича руҳ билан ижод қилишди. Масалан, Ш.Бўтаев “Шох” романида Химер, Н.Р.Мухаммад “Шайтони Бузург” ҳикоясида Шайтон

Бузург образини яратишда *Қуръони карим* ва бошқа диний манбалардаги суралар, оятлар, ривоят ва ҳикоятлар мотивига суянади”¹.

Шайтон неомифологик образи қадим даврлардан бери жаҳон ва ўзбек адабиётининг проза, шеърят, драматургия каби тур ва жанрларига чуқур кириб борган мифологик образдир. Унинг жаҳон адабиётида Сатана, Аҳриман, Иблис, Див, Қоронғу шахзода, Пичоқ каби номлари ва ўзбек адабиётида Шайтон, Иблис, Азозил, Шайтони Лаъин, Шайтони Бузург каби номлари мавжуд. Шарқ адабиётида Шайтон образининг қадим генезиси сифатида “Қуръони карим” кўрсатилади. Шу маънода, шу муқаддас китоб “Қуръони карим”га юзлансак, Иблис раҳм-шафқат, яхшиликдан йироқда бўлган мавжудот сифатида талқин этилиб, 19 мартаба Иблис номи билан эслатиб ўтилиб, 9 таси Одам алайҳиссаломнинг яратилиши ва Аллоҳнинг амри билан Иблис унга сажда қилишни буюрилганлиги, 2 таси Одамнинг яратилиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолатларда тилга олинган. Шу билан бирга 107 мартаба Шайтон номи билан аталган. Носуруддин Бурхонуддин ўғли Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий” асари Муқаддаси Қуръон китобидан унумли фойдаланган ҳолда яратилган асар ҳисобланади. Асарда Шайтон Азозил, Иблис, Шайтони лаъин, Шайтони малъун номлари билан аталган. Асарда шайтон тасвири илк мартаба Аллоҳ таоло Одам алайҳиссаломни яратишни ирода қилган пайтда номаён бўлади. Азозил “*Эй фаришталар, Аллоҳ таоло айтингларки, агар таҳлилу тасбеҳ керак бўлса, биз айтурмиз, тоат-ибодатда таксир (қусур, нуқсон, камчилик) қилган бўлсак, тавфир ((орттириш, кўпайтириш, иқтисод қилиш, фойда) қилайлик, денглар*”² деб гап ўргатади. Аллоҳ таоло тамонидан яратилган Одам алайҳиссаломга тазим қилмаганлиги натижасида, уни саждадан бош кўтарган Фаришталар “*дев суратли, бадшакл, юзи қора, кўзи чағир, тавқи лаънат бўйинида, гул қўлида, занжир оёғида бир маҳлуқни*”³ кўрдилар. Демак, Рабғузий Шайтоннинг Шайтоннинг ташқи ва ички моҳиятини “Қуръони карим”да келган оят ва суралардаги тавсифлар воситасида шундай ифолаб беради.

Қуръони Каримнинг Аъроф сураси 11-оятида шундай дейилади:

¹ Кўчқорова М. Ҳозирги ўзбек насрида бадий шартлилик: филол. Фанлари док. ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 153.

² Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. 6.

³ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. 16 - 17.

“Албатта, Биз сизларни (Одамни) яратдик, сўнгра сизларга (унга) суврат бердик, сўнгра фаришталарга: “Одамга сажда қилингиз!” дедик. Улар сажда қилдилар, илло Иблис сажда қилувчилардан бўлмади”⁴. Иблис (яъни Шайтон) аслида фаришталардан бири бўлиб, Оллоҳ барча фаришталарга Одамга сажда қилишни буюрганида Тангрига қарши чиқади. Яъни “мен оловдан яратилган бўлсаму, нега балчикдан яратилган Одамга сажда қилишим керак” – дейди. Ана шу шаккоклиги учун Иблис жаннатдан ҳайдалади. Шу боис ўша замонлардан бери Шайтон Одамзотни Тангрига қарши қайраб, уни йўлдан оздирувчи, йўлдан урувчи, ҳаром-ҳаришга бошловчи мифологик образ сифатида талқин этиб келинади. Рабғузий ҳазратлари “Қурони карим”даги ана шу оятлар асосида “Қиссаси Рабғузий”да шундай ёзади: “Хитоби илоҳий келдиким: “Эй малъун, ва на учун Менинг халифамга сажда қилмадинг?” Малъун “Ана хайрун минҳа”, яъни “Мен ундан яшироқман” деб даъво қилди. “Халақтани миннори ва холақтаҳу мин тийна” яъни “Мени ўтдан, уни балчикдан яратдинг, мен ундан афзалман, не учун мен унга сажда қилай? деб азалдан абад шақий (бахтсиз) бўлди.”⁵. “Қуръони карим”да Шайтоннинг шаккоклиги ҳақида оятларда шундай келади: Ҳижр сураси 27-оят: “Жин (яъни Иблис)ни Ожамдан илгари оловдан яратган эдик”⁶; 31-оятда: “Фақат Иблис бош тортди”⁷. Рабғузий “Қуръони карим”даги ана шундай оят ва сураларда келтирилган маълумотлар асосида ўз асарида шундай ёзади: “Иблис у ерда чунон йиғладики, Ҳазрат Ҳавво ҳурлар билан сайр қилиб юрган эдилар, югуриб келдилар. Гирянинг боисини сўрадилар. Иблис яъна аввалги сўзини сўзлаб, Ҳаввони майл қилди. Бу дарахтнинг мевасидан едилар ва яшириб олдилар. Ҳазрат Одамга ҳам бердилар, Ҳазрат одам унамадилар. Ҳазрат Ҳавво: “Аллоҳ таолонинг карами кенгдир”, деб қўймадилар. Бир дона бугдой ҳануз меъдаларига бормаи туриб, биҳишнинг хиллари (либослари) устларидан тушди. Курсоқларида оғриқ пайдо бўлди, табиатлари танг бўлди. Заҳар танг қилди, ўтиргани ҳеч ер тополмадилар. Ҳеч паноҳ ер йўқ эди. Дарахтлар ҳам бу кишидан қочар эди. Яланғочлигидан хижолат бўлиб йиғлаб юрар эди. Бу ҳолни гоҳ Ҳаводан, гоҳ шайтонлар кўрар эди.”⁸. Ана шундай

⁴ Қуръони Карим. – Тошкент: Sano - standart нашриёти, 2021. – Б. 151.

⁵ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. 17.

⁶ Қуръони Карим. – Тошкент: Sano - standart нашриёти, 2021. – Б. 263.

⁷ Қуръони Карим. – Тошкент: Sano - standart нашриёти, 2021. – Б. 263.

⁸ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. 23 - 24.

диний мифологик воқеалар ва ҳикоятлар мазмунидан унумли фойдаланган ёзувчи Шойим Бўтаев “Шох” романига қаҳрамонлари характериға, хатти-ҳаракатиға, яъни Химер, Ҳотам, Қулмахмуд образлариға сингдириб юборган. Шунинг учун “Шох” романини тадқиқ этган адабиётшунос шундай ёзади: “Ш.Бўтаев “Шох” романида икки ёш ишбилармонлар Ҳотам ва Қулмахмуднинг ғалати, кулоқ эшитиб, кўз кўрмаган саргузаштларидан ҳикоя этади. Роман структурасида кучли сарказм, пародиявий-ҳажвий оҳанг, пародия-образ, киноя, ниқобли кишилар образи, воқеалар ва қаҳрамонларни бошқа мамлакат, бошқа миллат қиёфасиға кўчириб тасвирлаш усули, шунингдек, неомиф унсурлари мавжуд. Асарда ироник бадиий модус билан неомифологик модус шу даражада қоришиқ ҳолда профессионал қалам билан қўлланган. Немис адиби Гётенинг “Фауст” трагедиясидан “Эгри шох, тўғри шох, аҳли турфаҳол” мисраси “Шох” романиға эпиграф сифатида танланган. Юқорида айтганимиздек, И.В.Гёте “Фауст” трагедиясини яратишда немис халқ афсонасиға суянади. Унда ақли инсон (доктор Фауст) ва шайтон (Мефистофель) образи акс эттирилган. Ш.Бўтаев “Шох” романида узоқ бадиий генезисға эға бўлган Шайтон образини бугунги кун воқеалари ва одамлари қаторида “Жаноб Химер” қиёфасида қайта жонлантиради. Бу образға берилган тавсифлар, унинг дамба-дам мутоала қиладиган ота-боболари тарихини варақлаши, барча рамзий деталлар унинг “Шайтон” образи эканини тасдиқлайди”⁹.

Рабғузий ҳазратлари ўз асарда Шайтонни “қари киши”, “киши”, “чиройли йигит” ва “табиб хотин” қиёфасида акс эттиради. Жумладан, “*Кофирлар Иброҳим алайҳиссаломни ўтға соламиз, деб ўтнинг яқиниға боролмас эдилар. Шунда Шайтон бир қари киши суратида келиб, мажанақ қилишни ўргатди. Шайтон мажанақни дўзахда кўриб эди*”¹⁰; “Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исмоил алайҳиссаломни қурбонлик қилиш учун йўлга равона бўлганларида Шайтон **бир киши суратида** пайдо бўлиб Исмоил алайҳиссаломға “*Эй Исмоил, отанг сени ўлдиргани олиб бормоқда*”¹¹ дейилади. Шунда Иброҳим алайҳиссалом ўғли Исмоил алайҳиссаломға “*У шайтон, тош билан ур*”¹²; “*Бир*

⁹ Кўчқорова М. Ҳозирги ўзбек насрида бадиий шартлилик: филол. фанлари док. ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 155-156.

¹⁰ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. ?

¹¹ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. 91.

¹² Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. 92.

йил Аллоҳ таоло қиттиқ совуқ юборди. Мева бўлмади, атрофдагилар яна келишди. Шаҳар ҳалқи подшоҳга бориб арз қилди. Шандум айтди: “Бутга бориб сўранглар”. Шайтон бутни ичига бир девни киргизди. Дев айтди: Атрофдан келганларни левота қилинглар. Шайтон бир **чиройли йигит сурати**га кириб олди. Уни ушлаб олгани киши левота қилди. Шайтон **табиб хотин сифатида** келиб, буларни ҳолини билгандай бўлиб, ёгочдан эрлар олатини ясаб, ҳалиги асбобога чарм қоплаб, ўзи биринчи бўлиб алоқа қилди”¹³.

Кузатилаётганидек, ўзбек адабиётининг етук ёзувчилари Ш.Бўтаев (“Шох”), Н.М.Рауфхон (“Шайтони Бузург”), Н.Жалолоддин (“Қурб”) каби адибларнинг насрий асарларида Шайтон неомифологемасининг яратилиши учун “Қуръони карим” ва “Қиссаси Рабғузий”да келтирилган қатор манбалар асос бўлган. Айтиш мумкинки, энг асосий ҳужжатдир. Рус шоири Лерментовнинг “Демон” поэмасида эса шоир учун диний манба “Инжил” ва халқ орасида тарқалган оғзаки афсоналар асос бўлган. Поэмада воқеалар Грузия тоғларидаги бир қишлоқда кечади. Шаҳзода Гудалнинг қизи Тамара ҳашаматли уйда яшайди, у ўзининг тўйини кутмоқда, ҳовли аллақачон байрам учун тайёргарлик кўрган. Аммо Кавказ чўққиларидан учиб келган шайтон қизни ёқтириб қолиб, уни йўлдан уришга уринади. Куёв тўйга шошилади, йўлда унинг ортида бой туялар карвон келаётган бўлиб, қароқчилар саёҳатчиларга етиб олади. Шундай қилиб, тўй қувончлари азага айланади. Энди иблиснинг рақиби йўқ, у Тамарани эгаллаб олмоқчи бўлади аммо қиз худодан ҳимоя топишни истайди ва монастырга боради. Бу дунёдан роҳиба бўлиб ўтишни истайди. Шайтон қизни йўлдан оздириб, ундан ўпич олиб, жонини олади. Лекин эзгу фаришта унинг жонини сақлаб, уни жаннатга олиб чиқиб кетади ва қиз жаннатда хотиржамлик топади.

Лерментовнинг асарида Анхел ва Демон бир хил руҳнинг икки томонидир. Инсон табиатан иккита, яхшилик ва ёмонлик хамиша унга қарши курашади. Асар бош қаҳрамони Шайтон Демоннинг мақсади икки севишганни ажратиш ва уларни айириш эди. У бу шум ниятига етади ҳам. Аслида, одамнинг жонини олиш фақатгина Азроил Алайҳисаломга буюрилганлиги, шайтон фақатгина ёмонликка эргаштирувчи эканлигини англаб етиш қийин эмас. Шоир Лермонтов Шайтони Лаъиннинг шум ниятларини кунпаякун қилиб, асар хулосасини,

¹³ Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018. – Б. 96.

бадий ечимини кутилмаган тарзда яқунлайдики, одамзоднинг Шайтонга енгилмаслиги каби умуминсоний ғоя қалбларга малҳам беради. М.Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» романи ҳам Сталин қатоғонлари алангасидан омон қолган хазина асардир. Чинакам инсоний муҳаббат ва инсонларга раҳм шафқат туйғусига йўғрилган, бадий хаёлот маҳсулига бой бўлган шедевр асардир, даврлар ўтсада, ўз бадий моҳияти ва долзарблигини йўқотмаган киновий реалистик асар ҳисобланади. Роман бадий услубида М.Булгаковнинг кучли сарказми, аччиқ кинояси ва пичинг ва истехзолари, буюк бадий хаёлотли маҳсули бўлган хилма-хил гўзал образлари тасвири бугунги китобхонни ҳам қуюшқондан чиқаради. Гўзал Маргарита ва Устанинг севги изтироблари, Воланд ва унинг гумашталари бошчилигидаги театрлаштирилган сатирик лавҳалар, Понти Пилат ҳақида сюжет линияси ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Муаллиф шайтонни ўзини жасорати билан ғайриоддий қиёфада тасвирлайди. Шайтон барчага таниш бўлган тасвирдан фарқли ўлароқ ёвузлик ва қастдан ёмонлик қилмайди, аксинча у одомга онгли танлаш имкониятини беради ва бунинг учун у кейинчалик жазоланади. Шайтон Соковнинг ўлимини башорат қилади ва ҳаётининг қолган ойларини беҳуда ўтказиб, ўз маблағларни сарфлашни маслаҳат беради. Соков руҳни қутқариш учун эмас балки, табиий очкўзликка ружу қўяди.

Жаҳон ва ўзбек адабиётида ўзининг алоҳида ўрнига эга мазкур асарларда Шайтон неомифологемаси ўзига хос кўринишларда бадий ифодаланган бўлиб, уларда ҳар бир ёзувчининг катта бадий маҳорати ва турли манбалардан ижодий фойдаланиши натижасида шаклланган бадий тафаккур дунёси очилади. Хулоса шуки, Шайтон неомифологемасининг бадий генезисини аввало, ҳар бир миллий адабиётдан ўзидан, фольлоридан диний манбаларидан излаш лозим. Қолаверса, табиийки, жаҳон адабий тажрибалари ҳам ўзбек адиблари учун катта ижодий мактаб бўлгани шубҳасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Куръони Карим. – Тошкент: Sano - standart нашриёти, 2021.
2. Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент: Ёшлик нашриёти, 2018.
3. Шойим Бўтаев. Шох. – Тошкент: Tafakkur qanoti нашриёти, 2018.
4. Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон. Этакдаги Кулба. – Т.: Академнашр, 2014. – 376 б.
5. Эшонқул Н. Ялпиз ҳиди. – Т.: Шарқ, 2008. – 400 б.
6. Усмон Носир. Танланган асарлар. – Тошкент: Адиб, 2022.

